



ծերուն՝ որոնց հայկական հետքը դուրս է, սակայն չի յիշեր իր աղբիւրները(13)։ Եւ, ինչ ալ ըլլայ իր աշխատութեան օգտակարութիւնը, մեղի անհրաժեշտ կը տեսնուի ձեռագիրներուն քննական ուսումնասիրութիւնը։

Մեր առաջադրած նպատակն է հոս հիմերը դնել այս ուսումնասիրութեան, տալով Վենետիկի Ս. Ղազարու Միւթարեաններուն Գրադարանի գրչագիրներուն քաղուածք մը՝ կազմող Բարսղի գործերուն ժողովածոն (corpora Basilii), եւ զոր կըցանք անձամբ քննել(14)։ Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն ուղղակի քննութիւնը կատարել հարկ էր այն պատճառով ալ, որ այդ մատենադարանին մէջ պահուած 2000 ձեռագիրներէն հազիւ 300ը նկարագրուած են Հ. Բ. Սարգիսեանի ցուցակին մէջ(15), եւ Բարսղի գրութիւններէն մէկը միայն հոն յիշուած է։

Այնու հանդերձ, ծանօթութեան մէջ պիտի դնենք ինչ որ կըցած ենք քաղել ու-

րիչ մատենադարաններու ցուցակներէն, կամ անձնական ծանօթութիւններով(16)։

\* \* \*

Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն մէջ որ Ս. Բարսղի գրութիւնները կը բովանդակեն, չատեր կան որ մենք հոս նկատի պիտի չառնենք. օրինակի համար, մեծ ցանկը կը նշանակէ թէ ամէն մաշտոցներու եւ մաշտոցներու մէջ կան Ս. Բարսղի աղօթքներ եւ օրհնութիւններ, եւ նոյն մատենադարանի գրեթէ բոլոր կանոնագրերը ունին իրեն ընծայուած կանոններ. բայց որովհետեւ մի միայն իր գրական գործերը հոս մեր քննութեան առարկայ պիտի ըլլան, բաւական ըլլայ զանոնք յիշած ըլլալին։

Գալով միւս ձեռագիրներուն, զանոնք պիտի բաժնենք ա) Բարսղի գրութիւններ (corpora Basilii) եւ բ) Բարսղեան հատկոտորներ բովանդակող ս. հայրական հաւաքածոներ։

mans-ի Répertoire de pièces patristiques d'après le catalogue arménien de Venise, Muséon-ի մէջ, 47 (1934) էջ 265-296։ Ս. Ղազարու գրատան մէջ կարելի է նաեւ գործածել ձեռագիր երկու ցուցակներ, որոնց մէջը եղած գրչագիրներուն թիւն ունի ըստ նիւթին եւ կարգի գրադարանին (ճիւղի չ. Սարգիս. ցուցակին)։ միւսին մէջ նշանակուած են 1791-էն սկսեալ հոս պահուած բոլոր նիւթերը՝ այսօրեան կարգով հեղինակներուն անուններուն հետեւելով։ Ձեռագիրներուն նկարագրութեան ատեն մենք կու տանք նախ Մատենադարանին թիւը՝ աւելցնելով փակագծի մէջ, ի հարկին, Սարգիսեանի ցուցակին թիւը։

(16) Մեր ուսումնասիրութիւնը կը պահանջէր անշուշտ հայ ձեռագիրներու խնամուած ցանկ մը, վերջական աշխատութեան մը պակտելուն պատճառով, ստիպուած եղանք նման ցանկ մը անձամբ յօրինելու։ Իբր մեկնակէտ առինք J. Simon-ի սքանչելի յօդուածը. Répertoire des bibliothèques publiques et privées d'Europe contenant des manuscrits arméniens. Orientalia-ի մէջ n. s. 2 (1933), էջ 232-250, որ խիստ գնահատելի առաջնորդ մը եղաւ մեզի եւ մեր երթալիք ճամբան ցոյց տուաւ. կը համարինք, սակայն, թէ յաջողեցանք լրացնելու մատենախօսական իր ցուցակները կարեւոր ծանօթութիւններով։

Իսկ Բարսղեան գրութիւններու ձեռագիրները կրնանք ստորաբաժնել երեք խումբերու. Գիրք Պահոց, Գիրք Հարցմանց եւ Վեցօրեայք. բոլոր ձեռագիրները որ իրենց ամբողջութեամբ կրնան Ս. Բարսղի ընծայուիլ, այս երեք խումբերէն մէկուն կը պատկանին։ Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին, հետզհետէ աւելի պայծառ պիտի տեսնուի ինչ որ Հայերը այս կոչումներով ճշտիւ կ'ըմբռնէին։

Հարկ է որ կանխենք նշանակել ուրիշ մատենադարաններու մէկ քանի ձեռագիրները, ուր այս երեք տեսակ գործերը կը գտնուին միակ գրչագրի մէջ. այս երեւոյթը թոյլ պիտի չտայ որ նմանցները Վենետիկի ձեռագիրներուն ներկայացուցած գրութիւնը՝ Ս. Բարսղի նկատմամբ հայ աւանդութեան ամբողջութեանը ներկայացուցածին։

Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբ վանքը(17) կը գտնուի խիստ կարեւոր գրչագիր մը Ս. Բարսղի, թ. 406, գրութիւն մ'է 1319ի, եւ կը պարունակէ մասնաւորապէս Ս. Բարսղի ինը ճառերը Վեցօրեայ (էջ 1p-96p), եւ Հարցմանց Գիրքը (էջ 97p-178p), որոնց կը յաջորդէ մառ մը Թովմաս Առաքեալի վրայ եւ Պահոց Գիրքը (էջ 180p եւ յաջորդ), կը հետեւին մէկ քանի մեկնութիւններ այս գրութիւններու վրայ, առ այժմ ոչ այնքան կարեւոր ուսումնասիրելու։

(17) Ճշգրտօրէն եւ մեծ հաճոյակատարութեամբ Ա. Նուշան վ. Զորանեան, Ս. Յակոբ վանքէն, մեզ տեղեկացուց Երուսաղէմի ձեռագիրները. թող ընդունի մեր ջերմ շնորհակալութիւնները։ Տես նաեւ Ա. Արք. Սիւրմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Յակոբեանց վանքի, Ա. Վենետիկ, 1948։

(18) Յ. Կարեան, Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի, Տփղիս, 1863։ կը դնենք Կարեանի նշանակած թիւերը, բայց կ'աւելցնենք հետք փակագծով Ա. Մանուգեանի յօդուածին թիւերն ալ, Die neue Numerierung der in Kareneans Katalog verzeichneten Handschriften, ի Zeitschr f. Arm. Philol. 2 (1904), էջ 28-40։

Նման հաւաքածոյ մը այս երեք դրուածներուն կը գտնուի Էջմիածնի թ. 924 (944) ձեռագրին մէջ, ուր՝ Կարեանեան ցուցակին(18) համաձայն, օրինակուած են քսանընէր ճառեր (Գիրք Պահոց), երեք հատկոտորներ՝ կրօնաւորական կեանքի վրայ (Գիրք Հարցմանց), եւ Վեցօրեայք, ձեռագիրս 1604ի է, մեր ուսումնասիրութեան մէջ միշտ աչքի տակ ունեցած ենք։

Ա. — ԳԻՐԿ ՊԱՀՈՑ

Ս. Բարսղի ճառերուն հայերէն հաւաքածոները կը սկսին ամէնքն ալ, քիչ զարտուղութեամբ, Պահոց առաջին ճառով։ Այս է պատճառը, կը խորհինք, որ հայ աւանդութիւնը այս հաւաքածոն Գիրք Պահոց կ'անուանէ։ Վենետիկի մէջ ալ, ոչ մէկ հետք գտանք այս կոչումին, որովհետեւ վենետիկեան երկու ձեռագիրները Բարսղեան գրութիւններու խումբին՝ որ հոս պիտի ուսումնասիրենք, հետեւեալ անունները կը կրեն. Ձեռ. 251 (Սարգ. թ. 314) ճառ Բարսղի. Ձեռ. 1913 (կը պակսի Սարգ. ի ըստ) Ս. Բարսղի մառ, Հարցողաց գիրք, Կանոն (վերջին այս տիտղոսը անձիշտ է, որովհետեւ ձեռագիրս ճառեր միայն կը պարունակէ)։

Տեղւոյ անձկութեան պատճառով կարելի պիտի չըլլայ մեղի նկարագրել այս ձեռագիրները մանրամասնօրէն. առաջի-

(13) Գ. Զարբանաշեան, Մատենադարան հայկական Թարգմանութեանց նախնաց, Վենետիկ, 1889, էջ 325-344։

(14) Առիթն կ'օգտուինք ջերմ շնորհակալութիւն յայտնելու Վենետիկի Ս. Ղազարու Միւթարեան Հայրերուն, որ զմեզ ընդունեցան ամենամեծ ազնուութեամբ իրենց գրադարանը, եւ մեր տրամադրութեան զրին բոլոր ձեռագիրները որոնց մենք պէտքն ունէինք։ Յատկապէս Վ. Հ. Քերոբէ Զորանեանի եւ իր եղբայրակիցներուն, միշտ պատրաստ օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելու, ցոյց տալով մեզի բարեյօժարութիւն եւ սիրելութիւն որ մեծապէս դուրացուցին մեր աշխատանքը եւ օգնեցին մեր զիտակն պրպտումներուն՝ եղբայրակցութեան սրտագորով հոգիով։ Ձեռք ուղեր մոռնալ Սան Զիովաննի եւ Բաղդոյի (Վենետիկ) մեր եղբայրակիցներն ալ որոնց մօտ ջերմ հիւրասիրութիւն վայելեցինք, որու համար կը յայտնենք իրենց մեր երախտագրութիւնը։

(15) Բ. Սարգիսեան, Մեծ ցուցակ Ս. Ղազարու Միւթարեանց մատենադարանին, Վենետիկ, Ա. 1914, Բ. 1924։ Եւ որովհետեւ առաջին հատորը ս. գրքի ձեռագիրներուն նկարագրութիւնը կը բովանդակէր, երկրորդը միայն նկատի պիտի առնենք, որուն, բարեբախտաբար, շատ լաւ ցանկ մը կայ J. Muijder-

Էջմիածնի բոլոր ձեռագիրները այժմ Երեւան են, սակայն դեռ ցուցակ մը հրատարակուած չէ այդ ձեռագիրներուն։ Շահէ Վ. Աճէմեան, ուսուցիչ Աթլիկաթի մէջ, հաղորդեց մեզի Ժ. Գ. զարու ձեռագիրներու յիշատակաւորաներու ցուցակ մը, հրատարակուած 1950-ին Ուս. Լեռնեանէ, ցուցակ մը որ զբախտաբար չկըցանք գործածել։ Կը ցաւինք զարմեալ որ կարող չեղանք օգտագործելու Գարեգին կաթողիկոսի երկասիրութիւնը, բովանդակող մինչեւ 1250-ի ձեռագիրներու յիշատակաւորաները. առաջինը չորս հատորներու՝ բոլոր ծանօթ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն, տես «Հանդէս Ամս.» 66 (1952) սիւն 153-167։

նին համար աւելորդ է նաեւ նկարագրութիւնը, Հ. Սարգիսեանէ կատարուած ըլլալով ճշգրտօրէն (19) . սակայն որոշ դադար մը տալու համար անոնց բովանդակութեան, զանց չենք ընել քաղել անկից մէկ քանի կէտեր :

Ձեռ. 251 (Սարգ. թ. 314) : Սարգիսեան, իր ներկարգութեան մէջ, խոր ուսումնասիրութեան կ'ենթարկէ ձեռագրի թուականը, եւ կը հետեւցնէ թէ օրինակողը 944 թուականի բնագրի մը վրայէն կատարած է, 1169 եւ 1180 տարիներու միջեւ : Ըստ Սարգիսեանի, ձեռագրին թղթերու թիւը 262 պէտք է ըլլալ . իրականութեան մէջ 264 թուղթ ունի (թուղթ մը թուարկուած է 249էն ետքը, եւ յաջորդական երկու թուղթեր 256 թիւը ունին), մենք սխալ թուարկումը պիտի դործածենք :

Ձեռ. 1913 (Սարգիսեանի մօտ կը պակսի) 264 թուղթէ կը բաղկանայ, զանազան նիւթերով չինուած թուղթերէ, սպիտակ, պայծառ եւ մութ կապոյտ եւ տարբեր թղթադրոշմներով (filigranes) 211×168 մեծութեամբ : Թուղթերը թուարկուած չեն, թերթերը՝ այո՛, եւ անկանոն (26 թերթ 10 թուղթերէ), ու դժուարին է ըսել թէ ընդօրինակողի ձեռքով նշանակուած ըլլան : Բնագիրը ամբողջ էջով օրինակուած է 160×120, 27է 30 տող : Գրութիւնը միակերպ չերեւիր, հաւանօրէն այլ եւ այլ ընդօրինակողներէ : Նոտրագիր է, գիրերը իրարու հետ կապելու հակամիտութեամբ : Ձեռագիրը թուական չունի, եւ հնագրական տրամաբանութեամբ միայն կարելի է թուական մը ընծայել . նորագոյն ժամանակի դործ մ'ըլլալու տը-

պաւորութիւնը կու տայ, ժի՛ կամ ժի՛ դարու : Սեւ է մեկանը, սակայն թուղթին աժդուներուն չափով մթադոյնի կը փոխուի : Բնագիրը կը սկսի յանկարծօրէն (ex abrupto) Դք թղթով (թուարկումը մերն է) Պահոց վրայ բարսեղեան մէկ ճառով : Ձեռագիրն ունի 31 ճառեր որ իրարու կը յաջորդեն — քիչ դարտուղութեամբ — նոյն կարգով նախընթաց ձեռագրին : — Վերջը պիտի քննենք մանրամասնօրէն երկու ձեռագիրներուս պարունակութիւնը :

Խնդիրը ուրեմն Բարսղի երկու հայ հաւաքածոներու մասին է . սկսելով այս ձեռագիրներէս առաջինէն, պիտի ջանանք, որչափ կարելի է, բաւական կատարեալ հայեացք մը տալ հայ թարգմանութեան մէջ պահուած բոլոր ճառերուն վրայ : Պիտի շարունակենք այս երկու ձեռագիրներուն բովանդակութեան քաղուածքը Վենետիկի բարսեղեան բնագիրներուն անուանացանկով՝ հայրախօսական ծաղկաքաղներու մէջ (ճառքնոյթ, ոսկեփորիկ եւ հաւաքումն բանից մալսնեաց), մեծ մասամբ ուսումնասիրուած Սարգիսեանի ցուցակին երկրորդ մասին մէջ : Ծանօթութեան մէջ աչք մը պիտի տանք ուրիշ գրադարաններու մէջ պահուած հայ ձեռագիրներու բնագիրներուն : Հուսկ, պիտի ամփոփենք բարսեղեան հայ գրութիւններուն (corpora Basilii) բոլոր ծանօթ տուեալները որ ճառեր կը բովանդակեն, որոշելու համար թէ մինչեւ որ աստիճան հայ ձեռագրական աւանդութիւնը կը յայտնէ մեզի ամբողջութիւն մը բարսեղեան թարգմանութիւններու, մանաւանդ մեր Գիրք պահոցի մասին . ներկայ թուարկութեան ընթացքին, ընթերցողը գիշարու պիտի հասկնայ թէ անով ինչ ըսել կ'ուզենք :

Թրգմ. Հ. ՔԵՐՈՒԷ ԶՐԱՔԵԱՆ

(Շարունակելի)

(19) Սարգիսեան. Յուլի, Բ. սին 1257-1268.

## ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻ ՀԵՏ

( Գրախօսականի առիթով )

ՇՆՈՐՀԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍԲ. — ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ. — ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊԻ ՄԱՍԻՆ. — ԳՐԱԿԱՆ ԳԱՏՈՂՈՒԹԵԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾԸ :

Ներկայ գրութիւնը երկու նպատակ ունի . նախ՝ շնորհակալութեան խօսք մը ուղղել պր. Գուրգէն Մխիթարեանին, որ զրախօսելով իմ «Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան» գիրքս («Հայրենիք» օրագիր, Պոսթոն, թ. 12-606-12-608), լայն բաժին մը տուած է հոն գնահատանքի . երկրորդ՝ շօշափել ինչ ինչ հարցեր, որոնց համակարծիք չենք բոլորովին մեր քննադատին հետ :

Պր. Գ. Մխիթարեան, որ հմուտ է մեր գրականութեան եւ այդ ուղղութեամբ ինքն իսկ ունի արտադրած գործեր, յօդուածներ՝ « ուշադրաւ եւ արժէքաւոր » գործ կը համարի մեր աշխատանքը, եւ ամէն տեսակէտով արժանի գնահատանքի : Կը համարի զայն « բաւարար զոհացում տուող » գործ՝ զրազէտի մը կամ զրական շրջանի մը մասին, իր լայն ծաւալովը գրական վերլուծումներու, պատմական տուեալներու, թուականներու խղճամիտ քննութեան, ինչպէս նաեւ անուններու, դէպքերու : Ու եղբակացնելով կ'ըսէ թէ՝ գիրքը « շտեմարան մըն է վաւերական տեղեկութիւններու », որոնցմով արդի հայ գրականութեան վրայ կարելի է լրիւ դադար առնել :

Կը շարունակէ իր գնահատական տողերը՝ աւելցնելով . « Ուրիշ թանկագին ու վաւերական արժանիք մըն է զրքին համար՝ իր քարմուխիւնը : Ինչպէս կը պարզուի շատ մը գլուխներու ընթերցումէն՝ հեղինակը չէ գոհացած իր հին « յուշերով եւ անցեալի ընթերցումներուն » տպաւորութիւններով : Վերստին կարգադրած է մեր զլխաւոր հեղինակներուն

« գործերը, պրպտած ու ամփոփած է քանի մը տողերու մէջ, պարզելով նիւթը, առանց երկարաբանութեան : Այս վերջնական թերթի արդիւնքը եղած է թարմութիւն տպաւորութիւններու, որոնք տուն տուած են իր խորհրդածութիւններուն, « դատումներուն եւ գրական վերլուծումներուն, առ հասարակ ճիշդ ու ընդունելի » :

Կարգ մը ուրիշ նկատի առնելիք կէտեր չեն լինէ վերջ, ինչպէս մատենախօսական տեղեկութիւններու կամ աղբիւրներու՝ իւրաքանչիւր հեղինակի մասին, կ'ամփոփէ իր տեսութիւնը հետեւեալ բառերով .

« Հ. Ճանաչեանի գործին մէջ գրականութեան պատմութեան մը համար անհրաժեշտ զլխաւոր տարրերը կան, զայն հետաքրքրական ու վստահելի դարձընելու համար : Այդ յատկութիւնները չենք կրնար գտնել ուրիշներու մօտ, « մինչեւ իսկ Օշականի մօտ, որ պրպտող մը ըլլալէ աւելի՝ դատող մըն է, անօրինակ վերլուծող մը գաղափարներու, « գրական ըմբռնումներու եւ արուեստի տեսութիւններու, մարդոց ու անոնց « ստեղծագործութիւններուն քիչ մը անուշ գոգ անդամահատութեամբը » :

« Տարակոյս չկայ, որ գովեստ միայն « ունինք Հ. Ճանաչեանի գործին մասին, « իր պատմութեան մէջ համախմբուած « այս արժէքաւոր տարրերուն համար » :

Մինչեւ հոս ահաւասիկ իր գնահատանքի արտայայտութիւնը, զոր լաւագոյն համարեցինք իր իսկ բառերով տալ մեր ընթերցողներուն, առարկայական ըլլալու համար :